

KOSÁRY DOMOKOS

A művelődéstörténet helye a történelmi szintézisben

A hazai művelődés történetének egy adott szakaszát, mondjuk a XVIII. századot vizsgálat alá véve egy sor elvi és módszertani kérdés is felmerül, mindenekelőtt az, hogy e szakaszt, annak egész spektrumát mint lehet olyan rend-

szerben összefoglalni, amely a jelenségek belső összefüggéseinek lehetőleg megfelelő, és amelynek főbb elvi tanulságai esetleg máshol, más időszakban is felhasználhatók.

A kísérleti példa, az 1711—1790 közti szakasz kiválasztását több indok is támogatta. Elsősorban az, hogy a készülő Magyarország Történetének éppen ezzel foglalkozó fejezetei írása közben találtuk magunkat szemben azon problémákkal, amelyek, úgy látjuk, külön, behatóbb vizsgálatot érdemelnek. Az adatokat ugyanis itt sem volt elég úgy egymás mellé helyezni, ahogy a fogalmazás ökonómiaja vagy más gyakorlati megfontolás szempontjából egyszerűbb, még hozzá esetleg olyan hagyományos koncepciók keretében, amelyek mai tudásunk és igényeink szintjéhez ma már aligha illenek. De más indokok is szóltak éppen e szakasz kiválasztása mellett. Így az, hogy a hagyományos világból, a régiből és vele összeforrt még régebbiből, ekkor kezdődött az az előre-mozdulás az új felé, amelyet felvilágosodás néven ismerünk. A változás, az előre mozgás, ilyen már érzékelhető, de mégsem túl gyors ütemben, különösen alkalmas arra, hogy a jelenségek összefüggéseit megfigyeljük. Annyival is inkább, mivel itt már jóval sokrétűbb, gazdagabb forrásanyaggal rendelkezünk, mint korábban. Az eddig már feltárt adatok tömege is elég nagy ahhoz, hogy a szintézis megkísérélhető legyen, míg ugyanakkor, úgy látszik, nem volt eléggé rendszerezett ahhoz, hogy a téves elképzeléseket magától felretolja. Jó választ általában csak jó kérdésre adhatunk. Ahhoz, hogy jobban kérdezni tudjunk, hogy lássuk: mire kell még pontosabb választ keresnünk, előbb rendbe kellett azt állítanunk, amit már ismerünk, és felmérnünk a hiányokat. A kísérleti rendszer összeállítása során derült ki igazán, hogy adataink és egyben eredményink hol, hány helyen hiányosak. Éppen ezért sok részletkérdésre nem válaszolhatunk, főleg ott, ahol kvantitatív felmérésekre, számszerűségekre kellene támaszkodnunk. Még annyira sem válaszolhatunk, amennyire ily számszerűségek a protostatisztika ismert hiányosságai mellett egyáltalán megállapíthatók, azt sem hisszük, hogy ahol válaszoltunk, ott a válasz minden részletkérdésben végleges. Hiszen a feltárt forrásadatokon túl még feltáratlan is igen sok maradt, esetleg olyan tartalmi momentummal is, amely az ismertnél színesebb vagy gazdagabb. Egykorú levelekből, vagy akár hivatali aktákból sokminden előkerülhet, ami egy-egy részletkérdés megítélésén a továbbiak során még módosíthat. Úgy hisszük azonban, hogy e kísérleti rendszer segítségével nemcsak jobban helyére illeszthetjük azt, amit már ismerünk, hanem jobban tehetjük fel kérdéseinket is, ha azt keressük, amit még nem egészen ismerünk. Ez, ismételjük, szintén amellettszól, hogy kísérletünk tárgyául az 1711—1790 közti szakaszt válasszuk.

Kísérleti témánk tartalmi körülhatárolása is adva van a szerkezeti megoldással, amely szerint a készülő történet-szintézist megfelelő kötetén belül a gazdaság, társadalom, politika és művelődés témái követik egymást abban az elvi megalapozású sorrendben, amely az alaptól halad a felépítmény felé. E beosztásban az „anyagi kultúra” gazdasági eszközei és eljárásai a termelés, vagyis a gazdaságtörténet fejezetébe kerülnek. Az egyes társadalmi osztályok és rétegek életformáját, mindennapjait, családi viszonyait stb. megvilágító adatok pedig természet szerint a társadalomtörténet fejezetébe, amelynek már csak azért sem lehet pusztán az osztályviszonyok, az osztálystruktúra általános ismertetésével megelégednie, mivel az egyes rétegek megkülönböztetését és árnyaltabb jellemzését is csak életformájuk eltéréseinek bemutatásával végezheti el megfelelően. Az ilyen típusú társadalomtörténet, igaz, nálunk talán még nem vált teljesen otthonossá, de nyilván azon kell lennünk, hogy feladatát ily

szélesebb körben is kellő színvonalon be tudja tölteni, ha nem akarunk a történetírásnak éppen e jelentős szektorában elmaradni. Hogy a politika fejezetébe mi tartozik, azt aligha kell itt részleteznünk, olyan olvasók előtt, akik tisztában vannak azzal, hogy a történelem mily mértékben volt a politikai formák közt jelentkező osztályharcok története. Ami ezután az utolsó fejezet számára, vagyis számunkra megmarad, az a felépítmény ideológiai spektruma, a szemléletmód, világnézet, mentalitás, a társadalmi tudat, a műveltség, a tudás és a művészet minden ága, a társadalom különböző szintjein. Mi tehát ezt értjük, ezt kell értenünk művelődésen, e szűkebb, de elvi szempontból egységesebb tartalommal, amely azonban magában véve sem kevés.

Elvben persze elképzelhető a történelem egész területének más felosztása is. Osztályozhatunk esetleg úgy is, hogy beszélünk „anyag kultúráról” az egyik oldalon és szellemiről a másikon. Vagy esetleg úgy is, hogy beszélünk politikáról az egyik oldalon, és művelődésről, a legszélesebb értelemben, a gazdaságtól az ideológiáig, a másikon. Nézetünk szerint azonban elvi megfontolásból is helyesebb az a fenti felosztás, amely a történelmi folyamat által létrehozott struktúrát veszi alapul, és amely a gazdasági alaptól kiindulva a társadalmon át halad a felépítmény, a politika, majd az ideológia felé. A történelem ugyanis nem az anyagi-szellemi, vagy a politika-művelődés ellentétpárja, mint fő tengely körül forog. E felosztások segítségével lehet esetleg érdekes állóképeket, tablókat összeállítani, de mozgást rekonstruálni nem. S ettől függetlenül, az már semmiképpen sem látszanék helyesnek, hogy egyszerre két egymást keresztező felosztási elv alkalmazásával kísérletezzünk. Vagyis hogy elfogadjuk a marxizmus képét a történelem folyamatáról és struktúrájáról, de ugyanakkor, ezzel egy időben, az elvek hierarchiájának ugyanazon szintjén, az anyagi-szellemi, vagy a politikai-művelődési metszésvonalakat is megpróbáljuk alkalmazni. A történészek nyilván már kiinduláskor el kell döntenie, hogy melyik felosztási elvet óhajtja érvényesíteni. Ha nem így jár el, abból, régi tapasztalat szerint, konfúzió származik, s ennek veszélye mindaddig fenyegető maradhat, amíg az alapfogalmakon túlmenően hiányzik (egy filozófus-történészünk szavaival) az a „módszeresen végiggondolt, a történeti valóság hierarchiája szerint rendezett kategória-rendszer, mely az alap és felépítmény egészét összefogja”.

Aligha volna helyes itt olyan elméleti problémák bővebb elemzésébe kezdenünk, amelyek tulajdonképpeni témánkon kívül esnek. Még kevésbé volna azonban helyes, ha figyelmen kívül hagynánk azokat a véleményeket, amelyek az utóbbi években, így az 1969-i vita során hangzottak el a művelődéstörténetről általában, annak fogalmáról, tartalmi elemeiről és a történettudományon belül kijelölhető helyéről. Vagyis olyan problémákról, amelyek elvi-módszer-tani szempontból részben jelen témánkat is érinthetik.

Aki e véleményeket végigolvassa, annak, sok érdekes észrevétel mellett, főként egy sajátos ellentmondás ötlük szemébe. Egyrészt az, hogy kelettől nyugatig mily egyöntetűen hangsúlyozza mindenki a széles értelemben vett művelődéstörténet fogalmának és módszerének teljes bizonytalanságát, még ma is, midőn a történettudomány más, fiatalabb ágai már rég kiláboltak az ilyenféle kezdeti nehézségekből. Másrészt pedig az, hogy e tanácstalanság ellenére mily sokan látják magát a problémát a történettudomány *egésze* szempontjából lényegesnek, és ragaszkodnak, feltehetően éppen ezért, a művelődéstörténet minél szélesebb értelmezéséhez.

Egy német marxista szerző arról ír, hogy a művelődéstörténet nincs világosan körülhatárolva, tudományos haszna nem világos, elvi feltételei rögzítve

nincsenek (*D. Mühlberg*). Külön, önálló művelődéstörténetről nem beszélhetünk, — mondja egy ellenkező világnézetű nyugatnémet historikus, hozzátéve, hogy az állami és a politikai történet visszavonulása (szerinte) a marxizmus térhódítását segíti elő (*G. Ritter*). A kultúrtörténetről létrejött különböző felfogásokat áttekintve — visszhangozza egy gráci osztrák szakember — világossá válik, hogy e tudományról és módszeréről egyáltalán nincs elismert, közös fogalmunk (*K. Eder*). „A történészek között — veszi át a szót egy amerikai kutató — vita tárgyát képezi, hogy vajon a különböző területekre felosztott történelem fel tud-e mutatni egy olyan világosan meghatározott és körülhatárolt fogalomkört, amelyet kultúrtörténetnek lehetne nevezni” (*F. Gilbert*). De folytassuk a sort hazai szerzőkkel is. E téren „nemcsak tartalmi, hanem szóhasználati kérdésekben sincs egység”, — írja egyikük, aki hajlandó ugyan művelődéstörténetről a „legtágabb értelmezésben” beszélni, de már figyelmeztet a túlzás veszélyére is, arra, hogy mégsem érthetünk bele „csaknem mindent, amit a korszerű történelmi szintézis egésze felöllel”, és hogy a művelődéstörténet „mindent magába olvasztó, parttalanra tágított koncepciója” mégsem elfogadható. S azt még a tág értelmezés fő hirdetője is hangsúlyozza, hogy e művelődéstörténetnek „általánosan elismert és alkalmazott fogalma” nincs, hogy a probléma tisztázatlan, és hogy körülötte zavar és bizonytalanság uralkodik. Pedig a fogalomnak a műveltség, tudomány, művészet körére való leszűkítése ellen ugyanó szükségesnek tartja Lenin szavait is idézni: „Birtokba kell venni az egész kultúrát, . . . az egész tudományt, a technikát, minden ismeretet, a művészetet.” Persze hogy az egészet kellett és kell birtokba venni. De komolyan elhíhetjük-e, hogy Lenin ezzel a külön, önálló diszciplínaként kezelendő, egységes, tág értelmű művelődéstörténet mellett óhajtott állást foglalni? Nem meglepő hát, ha már a vita során is akadt, akit, mint mondta, az elhangzottak nem győztek meg arról, hogy létezik-e ilyen művelődéstörténet, „mint önálló kutatási területtel rendelkező diszciplína, vagy pedig ez nem egyéb, mint az idők során önállóan tudomány-szakok és kutatási ágak laza gyűjtőfogalma”, vagyis hogy ez a széles értelemben vett művelődéstörténet „nem önálló, saját metodikával rendelkező tudományág”.

Nyilván nem az. Szerintünk sem az. De arra mégis érdemes felfigyelnünk, hogy hirdetői ezzel valami lényegbevágót keresnek a történelem egészén belül. Csak talán nem egészen jó helyen. Nézetünk szerint ugyanis a vita azért ily megoldhatatlan így, mivel nem egy, hanem egyszerre két különböző problémáról folyik. Az egyik az, hogy milyen témakörben beszélhetünk a művelődés történetéről, mint külön, önálló tudományágról, saját módszerekkel. A másik, nagyobb, de teljesen más probléma az, hogy különböző körök és társadalmi osztályok történetfelfogása mennyit tudott a történeti valóság *egészéből* megragadni, mennyivel látott meg belőle többet, mint elődei, és azon belül, amit ő látott egész történelemnek, mire helyezte inkább a hangsúlyt. Egy-egy tudományág fogalma viszonylag egyszerű. A fejlődés során változó történetfelfogások, az emberi kultúráról vagy kultúrákról kialakult magyarázatok fogalma bonyolultabb, de még körülhatárolható. E két fogalom szétválasztatlanságából viszont már valóban az a bizonytalanság származik, amely a tágan értelmezett kultúrtörténetet illetően oly feltűnő egyöntetűséggel tölti el távoli földrészek és rendszerek történészeit.

A történelem totális. Vagyis magyarul: mindazt, ami a társadalom és az egész emberiség életében ma végbemegy, holnapra, vagy már ma estére mindezentül, minden részével és részletével együtt elnyeli a nagy Moloch: a történelem. A múlt e naponta bővülő objektív valóságából, ennek teljességéből azonban egy-

egy kor, illetve azon belül egy-egy uralkodó osztály csak bizonyos elemeket tudott műltszemléletével megragadni, attól függően, hogy létfeltételei miként szabályozták látószögét, érdeklődését és szemhatárát. Olvassuk csak el, mint jellemezte a magyar feudális uralkodó osztály szemléletéhez igazodó hazai történetírást 1804-ben Berzeviczy Gergely a magyar felvilágosult antifeudalizmus szemszögéből: „Történetíróink nem annyira az országnak, mint a királyoknak történetét, azok örökösödési viszályait, háboruit, szerzeményeit és a főbb családok sorsát beszélik el. De hogy minő volt az ország belső állapota, melyek a nép jólétének vagy nyomorának okai, miként alakult a lakosok osztályainak egymáshoz való viszonya, . . . Ezekről alig emlékeznek meg.” Sem a feudális történetfelfogás korlátozottsága, sem a polgári bővítés bíráló igénye nem volt speciálisan magyar jelenség. A fejlettebb országok erősödő polgársága előbb és még határozottabban kezdte a múltban önmagát keresni: uralkodók, nagyurak, csaták helyett a falvak, városok, kézműves műhelyek életét, a tudás és értelem lassú bontakozásának emlékeit, vagyis mindazt, aminek felismerését, a történelem totalitásán belül, már lehetővé tették számára saját létfeltételei, sőt igényelték is egyben, saját eszményei világ-történeti perspektívában való igazolásaként, legalábbis amíg tartott benne az antifeudális lendület. A magyar reformkor nemesi polgárosodása is hasonló, ha nem is teljesen azonos feltételekből kiindulva vetette el a régi típusú, pusztán politikai históriát, amely, Szontagh Gusztáv szavával, „háborúkat adván elő, fejedelmek, udvarok, kegyencek és ágyasok életét, a nép alig méltatott figyelemre”, holott „az emberiség művelődési históriája a történetírás legérdekesebb része, sőt veleje”. Hetényi János pedig 1841-ben azt a véleményt szögezte le, hogy „a történetírás legszebb és legérdekesebb feladata a nemzeti műveltség eredetét, fejlődését előmozdító és akadályozó okokat kifejteni”.

XIX. századi historiográfiánk kutatója, e nézeteket regisztrálva, joggal állapíthatta meg tehát, hogy e reformkori szerzők elsősorban a művelődés történetének fogalmával jelölték azt az újat, azt a többletet, amely történetfelfogásukat előnyösen különböztette meg a feudálisokétól. A lényeg azonban itt, ha jól megfigyeljük, mégsem egy valamiféle külön művelődéstörténet és a politikai történet szembeállítására volt, hanem a feudális és a polgári történetfelfogásé. Vagyis az, hogy a polgári átalakulás hívei jóval szélesebb kört tudtak a történelem totalitásából áttekinteni, és e körön belül a jelenségeknek más hangsúlyt, más értékelést adtak, mint a feudálisok. *A történelmi folyamat egészének más értelmezéséről* volt itt szó tehát, és nem arról, hogy miként lehetne vagy kellene egy új, külön diszciplinát kialakítani. És hogy erről volt szó, azt világosan megmutatta az új értelmezés további sorsa is. A polgárosodó magyar nemesség ugyanis utóbb, a XIX. század dereka után, a forradalom, sőt lassan már a haladás veszélyétől is a maga módján éppúgy visszahőkölt, mint nyugaton az igazi burzsoázia. A maga módján, vagyis saját feudális múltját kezdve ismét egyre dicsőbbnek tartani. Ami megint nem alapvetően a művelődés, illetve a politika történetének ellentétében jelentkezett. Az előrelendült, majd lefékeződő nemesség legjobb történetírója, Horváth Mihály, aki a reformkor óta a „művelődési” szemlélet-bővítés egyik fő úttörője volt, nagy szintézisének fő vonalába továbbra is a magyar nemesség politikai szerepét helyezte, amely szerinte régi, rendi, feudális változataiban is mindig, minden vonatkozásban a szabadság ügyét képviselte. S midőn a nemesi történetfelfogás a század vége felé a haladással mind nyilvánvalóbban szembefordult, és eszerint ábrázolta az állam és a politika központban maradó történetét, akkor is hosszú sorban jelentek meg az olyan közlemények, amelyek a „művelődés” történetével foglalkoztak, csak éppen

erősen leszűkítve azt a nemesség egykori életére, otthonára, szokásaira, esküvői és más lakomáira, ékszerreire. Se vége, se hossza a részleteknek, amelyeket minderről ekkor, visszamenőleg megtudunk. Az eszmék, tudományok, technika történetéről persze, a nemesség hagyományos érdeklődési köréből érhetően, ugyanakkor mind kevesebbet hallunk így visszamenőleg. E feudális és egyben teológiai ihletésű „művelődéstörténet” adalékai nem tudományági problémák, hanem a nemesi történetfelfogás visszaszűkülése miatt kerültek a szintézisekben olyan mellékes függelékekbe, amelyek a politikai történet főfejezeteivel alapjában véve alig, vagy egyáltalán nem találtak összefüggést. Az olyan új, külön tudományágak ugyanis, mint a gazdaságtörténet, vagy a társadalomtörténet, éppen ekkoriban önállósultak, saját felszereléssel, szakszerűbb módszerekkel. Nyugaton a burzsoázia hátrálásának időszakában is, hiszen itt a hátrálás is inkább a polgári és kevésbé a nemesi múlt felé történhetett, midőn a társadalmi dinamizmus elapadt. Nyilvánvaló azonban, hogy mihelyt e főbb külön kutatási ágak specializálódni kezdtek, ezek területén minden bővítő törekvést szakmai igény nyel csak általuk, és nem azon régebbi, specializálatlan módszerekhez való visszanyarodással lehetett megkísérelni, amelyekről közben egyébként is kiderült, hogy igen hiányosak. Ettől kezdve tehát még világosabban különbséget kell tennünk a tudományágak konkrét szakmai eljárásai és olyan általánosabb célkitűzések között, amelyek a „kultúrtörténet” jelszavával próbálták a történetfelfogást bővíteni, szűk politikai kereteit szétfeszíteni, vagy éppen, rendszerint már kevésbé helyesen, kultúrmorfológiai elméletekkel megmagyarázni a történelem folyamatát. A Lamprecht-féle német kultúrtörténeti irányzat, e század elején, indokolt bővítési kísérlet volt azon hagyományosan szűk és retrográd politikai értelmezéssel szemben, amely a német történetírásban uralkodott. Egyben történetmagyarázó kísérlet is, már kevésbé megnyugtatóan. A francia történetírás kiszélesítése érdekében, a száraz politikai eseménykrónika, a „histoire événementielle” ellen 1929-től kezdve az *Annales* c. folyóirat iskolája indított nagysikerű támadást, korszerű, kitűnő szakmai módszerekkel, főleg a gazdaságtörténet terén. De megint nem a külön „művelődéstörténet”, mint speciális tudományág nevében, amelynek még fogalmát is messze elkerülte, hanem éppen ellenkezőleg: azt hirdelve, hogy a múlt totalitását akarja megragadni, csak más belső súlypontozással. Így viszont a folyamat egészéből, minden valóban jelentős gazdagodás mellett, túlságosan kiszorult a politika és egyben az osztályharc története. Nem érdektelen, hogy ez éppen akkoriban történt, midőn a marxista történetírás erősen dogmatikussá szűkült: egyrészt élesen, de kissé leegyszerűsítve hangsúlyozta az osztályharc szerepét, másrészt sok jelentős más problémát mellőzött a történelem egészének vizsgálatából, holott elvileg a totalitás megragadására sokkal jobb feltételekkel indult.

Az egykorú magyar historiográfiára mindez nem gyakorolt különösebb hatást. Az a *Magyar Művelődéstörténet*, amely az 1940-es évek elején látott napvilágot, a fogalom régi, széles értelmezésének megfelelően igen heterogén tárgyú tanulmányokat tartalmazott az ipar, mezőgazdaság, társadalom, oktatásügy, zene stb. témáiról, többhelyt jó színvonalon, de alapjában véve minden belső egység és összefüggés nélkül. E régies szemléletű magyar kísérlet különösen jól bizonyította azt, hogy a politikai történet kihagyásának pusztá ténye még nem fűzi szintézisbe a többi témát. Vagy fordítva: az a negatív jellegű ismérv, hogy egy sor fontos téma a szűk politikai történetből kimaradt, magában véve még nem teremt köztük belső, elvi összefüggést. Hacsak nem úgy, hogy a történelemben minden mindennel összefügg, ami azonban még közhelynek is túl

általános. Azon tárgyak között, amelyeket a szórakozott ember otthon felejt, valami hasonló indokkal lehetne elvi kapcsolatot feltételezni. Ha a politikára szűkített történelem helytelen volt, alighanem az maradt ennek negatív tükörképe is. A múlt teljes képe valóban megköveteli, hogy a gazdaság témakörében szóljunk például a munkaeszközökről is, a társadalomban az életformáról, otthonokról is, a politikáiban az intézményekről is, a művelődésében a társadalmi tudatról is. Ha ezek közül valami eddig a képről elmaradt, azt pótolni kell mindenütt a megfelelő témakörön belül. De aligha indokolt, hogy ezeket az elmaradt momentumokat pontos hovatarozásuk figyelembe vétele nélkül egymással kapcsoljuk össze és egyetlen diszciplínában próbáljuk egybefoglalni az anyagi kultúra, a társadalmi élet és az ideológia és művészet momentumait.

Mindezt annak indoklására kellett itt elmondanunk, hogy miért tartottuk elvileg is helyesebbnek a szintézisben a művelődés vizsgálatát a szorosan vett ideológiai, műveltségi, művészeti jelenségekre korlátozni. Még ezek spektruma is széles. Velük is egy egész sor külön tudományág foglalkozik: eszmetörténet, vallástörténet, neveléstörténet, könyvtörténet, sajtótörténet, tudománytörténet, irodalomtörténet, zenetörténet, folklór, művészettörténet, — hogy csak a főbbeket említsük, amelyek megint további, specializált kutatási ágakra oszlanak egy-egy nagyobb szektoron belül. E tudományágaknak természet szerint mind megvannak a maguk sajátos problémái és módszerei. Éppen ezért tudnak olyan eredményeket produkálni, amelyeket a történészek is figyelembe kell vennie, ha a kor egészéről kíván képet adni. A kérdés csak az, hogy miként kell figyelembe vennie. Nyilván nem egyszerűen úgy, hogy külön, egyenként kivonatolja, majd valami véletlen sorrendben egymás mellé rakja őket. Vagyis a kérdés kettős. Egyrészt az, hogy mi a történettudomány és az egyes itt szereplő, rokon, szomszédos tudományok, az irodalomtörténet, vagy a tudománytörténet stb. viszonya. Másrészt pedig az, hogy miként rekonstruálhatja a történettudomány azt a belső összefüggést, amely a művelődés e külön specialisták által vizsgált különböző szektorait egybefűzi.

Ami az első kérdést illeti, legyen szabad itt példaként a történettudomány és az irodalomtörténet viszonyára, illetve arra utalnunk, amit erről más alkalommal már körvonalazni próbáltunk.

Az irodalom múltja is a történelem egészen belül foglal helyet. Ez persze nem azt jelenti, hogy a történészeknek kell minden speciális szektor, ez esetben az irodalom történetét is megírnia. Még azt sem jelenti, hogy egyszerűen csak át kell vennie az irodalomtörténet eredményeit. A történészeknek elsősorban azt kell vizsgálnia, hogy mit képviselt egy adott kor szépirodalma, mint a társadalmi valóság: osztályok, rétegek, feltételeik, törekvéseik tükrözője, és egyben mint a társadalomban jelentkező igények kielégítője, sőt bizonyos fokig formálója is. Vagyis mint olyan fogyasztási cikk, amely egyben tudatosító, alakító hatással is bír. Az irodalomtörténész csak a történelemben mutatkozó társadalmi összefüggések ismeretében, vagyis a történettudomány segítségével képes a maga külön tematikáját helyesen kialakítani, csak innen kiindulva tudja a maga sui generis problémáit megoldani. A történész viszont csak a sajátos irodalomtörténeti eredmények figyelembe vételével tudja helyesen mérlegelni és megfelelően tisztázni a társadalmi valóság irodalmi tükrözésének és egyben az irodalom társadalmi funkciójának problémáit. E két munka nem azonos, de azon a szakaszon, ahol érintkezik, egymást nem nélkülözheti. Dialektikájuk bizonyos közelséget, de bizonyos különállást is feltételez. Hiba az is, ha a két szakma nem vesz eléggé tudomást egymásról. Ha tehát a történész nem venné figyelembe, nem helyezné megfelelő összefüg-

gésbe az irodalom történetét, és így nem is igen tudna vele mit kezdeni. Vagy ha az irodalomtörténész légüres térben óhajtana pusztán esztétikai kategóriákkal játszani. De a másik hiba, az egymásba torlódás sem kívánatos. Az, ha az irodalom történetét, a maga sajátos problematikájának figyelembe vétele helyett, egyszerűen illusztratív anyagnak tekintik, amely közvetlenül levezethető a történelem fő gazdasági-társadalmi, illetve politikai folyamataiból. A valóságban ugyanis az irodalom saját vonala a tényleg meglévő, alapvető összefüggések ellenére sem helyettesíthető egyszerűen a gazdasági, társadalmi, politikai vonalakkal. Az összefüggések sokkal áttételesebbek. Az „osztályharcok dimenziójában végbemenő eszmei mozgás” ugyanis egyrészt saját, külön kategória-rendszert igényel, amely az árnyalatokat is jobban jelezni tudja. Másrészt pedig valószínűleg úgy megy végbe, hogy előbb egy általánosabb, tehát több szektort egyszerre érintő ideológiát hoz létre, a fogalom széles értelmében, amely nemcsak a tudatos, eszmei állásfoglalást, hanem az ösztönös szemléletmódot is magába fogja, hiedelmekkel és emóciókkal együtt, és csak ezen át jut el, további ágakon, az egyes szektorokhoz, így jelen példánk esetében az irodalmi kifejezéshez. Ha ezt az áttételeességet és egyben az irodalom sajátos fejlődéstörténeti problémáit nem vesszük kellőképpen figyelembe, akkor jön műfaji és stílári jelenségek közvetlen, rövidzárlatos levezetése a kereskedelem vagy az osztályharc egy-egy szembetűnőbb mozzanatából, vagy más, egyébként valóban létező és nyilván nem hatástalan tényezőből.

Mindegyik ilyen külön tudományág, ismételjük, saját, eltérő problematikával és módszerekkel rendelkezik. De annak, amit a történelem és az irodalomtörténet viszonyáról elmondottunk, bizonyos lényeges, fő motívumai a történelem és a többi ily tudományág viszonyáról is elmondhatók. Az általuk vizsgált szektorok ugyanis mind egy alapképletből kiindulva ágaznak szerteszt, mind egyazon nagy, közös szférának részei, amelyek ezen belül tükrözik és motiválják a maguk sajátos eszközeivel a társadalom fejlődési modelljének mozgását. A történésznak tehát a különböző művelődési szektoroknál mind azt kell elsősorban vizsgálnia, hogy ezek történeti fejlődésük során miként milyen szűrőkön át, milyen látószögekben tudják az adott feltételek között az objektív valóság valaminő vetületét az egyes társadalmi osztályok és rétegek tudatához közvetíteni, és hogy miként jelzik, szolgálják, tudatosítják, motiválják és öntik formába a társadalomban jelentkező tendenciákat, igényeket és emberi alkotó erőt. A lényeges kérdés tehát nem az, hogy az a társadalmi tudat, amelynek különféle megnyilatkozásait sorra vesszük, mennyiben azonos azzal az eszmei kontinuummal, amelyet a polgári történészek egykor „szellemnek” neveztek. Nagyrészt valóban azonos. Itt azonban az a különbség a lényeges, hogy míg azok a historikusok egykor e szellemi jelenségeket abszolutizálták és a történelem végső lényegének, magyarázójának és mozgatójának szerették tekinteni, addig mi alapvetően a társadalom szerkezeti felépítésére és mozgására vezetjük vissza őket, ha figyelembe is vesszük a visszaérkező impulzusok által előidézett kölcsönhatást.

A főbb tendenciák általában nem egy-egy művelődési szektorra korlátozódnak, hanem ugyanazok keresnek többféle utat. Első feladatunk tehát csak az lehet, hogy azokat a főbb közös jelenségeket körvonalazzuk, amelyek a társadalmi modell szerkezeti összefüggéseit és mozgását jelzik a nagy ideológiai irányzatokban. Ezután kell majd e jelenségek tovább-hatását az egyes szektorokban nyomon követnünk, ha sikerül a szemléletmód, a tudás, a közlés, a közlés, az írói és művészi kifejezés stb. külön studiumait valahogy egy mértékre hoznunk és megfelelően egymáshoz kapcsolnunk.

Ezzel már el is jutottunk a második kérdéshez, ahhoz, hogy miként, milyen sorrendi szerkezetben tudjuk a szektorok belső összefüggését egymással a legjobban rekonstruálni. Sőt eljutottunk a válasz egyik részéhez is, ahhoz, hogy a társadalmi modellből kiindulva az általánosan át kell haladnunk a specifikus részletek felé.

Modellen a történettudományban olyan elméletileg kialakított, elképzelt rendszert értünk, amely a múlt objektív valóságát, vagy annak egy részét vizsgálati célra a maga összefüggéseiben reprodukálja. Még pedig nemcsak úgy, hogy benne helyére illeszthető és érthetővé válik sok, látszólag széteső részjelenség. Hanem úgy is, hogy az összefüggések vonalainak meghúzása új információk szerzését is lehetővé teszi a vizsgálandó objektumról. Lehetnek ugyanis olyan hiányos adataink, amelyek magukban véve nem sokat mondanak. Ha viszont ezek a megfelelő modell ismeretében egy fejlődési ívre illeszthetők, mindjárt beszélni kezdenek. Így bizonyos fokig olyan további adatokra is következtetni lehet belőlük, amelyek tulajdonképpen ma már hiányzanak, csak üres helyük maradt. Ugyancsak haszonnal járhat, mint a továbbiak során még néhányszor kitűnik, olyan hasonló modellek összevetése, mozgás-párhuzamainak megfigyelése is, mint amilyen a magyar, illetve a lengyel rendi-nemesi struktúra volt ugyanazon Kelet-Közép-Európán belül. Tartalmi és nagyságrendi szempontból természetesen igen sokféle történelmi modell alkotható. Az egyes művelődési szektorok belső összefüggéseinek kifejtése maga is egyfajta modell-alkotás, részletadatok kíséretében. A társadalmi modellt azért említjük itt külön és első helyen, mivel itt valóban csak a modell az, a részletek nélkül, amelyből kiindulhatunk.

Az időrendi fejezetek tárgyalását mindenkor az általánosabb, tehát egyszerre több szektort érintő ideológiai, szemléleti irányzatok elemzésével kell kezdenünk. Ezen belül, tehát ugyancsak elől kell a politikai gondolkodásra, a főbb politikai eszmékre is kitérnünk. Ezek az elképzelések ugyanis, mint a társadalmi tudat fontos elemei, akkor sem hagyhatók figyelmen kívül itt, ha egyébként gyakorlati alkalmazásuk vizsgálata már nem a művelődés, hanem a politika témakörébe tartozik. Részint éppen ezért kell a kiindulásnál, és csakis itt körvonaloznunk őket. Részint azonban azért is, mivel a társadalmi tudatnak azon részeihez tartoznak, amelyek viszonylag kevesebb áttétellel kapcsolódnak a társadalmi modellhez. Hozzátehetjük, hogy a politikai gondolkodás változatai olyan folyómedreket vágnak maguknak, amelyek nem egyszer kihatnak kifejezetten művelődési irányzatok irányvételére is. Ennek ellenére emlékeznünk kell arra, hogy a tulajdonképpeni politikai eszmék nem azonosak a kulturális: filozófiai, tudományos, irodalmi, művészeti irányzatokkal.

Mindjárt a régi és új világnézeti tendenciák mellett kell tárgyalnunk a változásokat, az egyházak funkcióját, illetve azon új törekvéseket, amelyek a vallással szemben próbáltak lassan érvényesülni. Az egyházak szerepének elemzése, az adott feltételek között, még egy okból ide, előre kívánczok. A késő feudalizmus korában az egyház oly gyűjtő keret, amely többé-kevésbé magába zárja még a művelődés különböző, fontos ágait, az oktatástól a festészetig. Ezek az ágak, lassú folyamat során, éppen időszakunkban kezdenek önállóbb útra lépni, az egyházak burkából kilépni, laicizálódni. Nyilván a nagyobb, általánosabb gyűjtőfogalomból kiindulva kell haladnunk a belőle sorra kiágazó, új törekvések felé. Ez áll a tudományra is, amely, mint skolasztikus filozófia, nemrég még maga is gyűjtőfogalom volt az egyház nagyobb egészén belül, de most már szétfeszíti a skolasztika szűkké vált korlátait, lassan új önállóbb utat vág magának, majd új ágakat bocsát ki, egyre többet, amelyek aztán ismét magukban hordják még további ágak ígését.

A szépirodalom, a zene és végül a képzőművészet zárja le végül a vizsgálandó szektorok sorát.

Ez a sorrend, ha megközelítőleg valóban alkalmas arra, hogy bizonyos összefüggéseket jelezzon, már el is végzi témánk vertikális tagolását. A horizontális tagolás azonban még hátra van. A társadalmon és éppen ezért minden ily szektoron belül ugyanis többféle műveltségi szint található. Képünk aligha lesz reális, ha ezek közül csak a legfelső, az adott viszonyok közt a legvékonyabbat vesszük figyelembe. csak azt, ami a víz színén és nem azt, ami a víz mélyén található. Az orvostudomány próbálkozásait, egykorú szerepét, hogy jellemző példát idézzünk, aligha tudjuk helyesen mérlegelni, ha figyelmen kívül hagyjuk azt, hogy a társadalom nagy többsége egészen más, ősi hiedelmeken át nézte a természet és az élet jelenségeit. De idézhetnénk más példákat is, más szektorokból. Az ismeretek más téren is többféle szintet értek el. Fent olyat, amelyek már tudományos értékűnek, lent esetleg olyat, amelyek még babonának, tévhitnek minősíthetők. De a skálán nemcsak a helyes, hanem valaminő módon a téves ismeretet is regisztrálni kell. Mindazt, ami a szemléletmódnak ilyen vagy olyan előjelű motívumai közé tartozik.

Magától értetődő, hogy a késő feudális társadalomban igen nagy volt az eltérés a magas műveltség, írástudók, kevesek sajátja, és a még nagyrészt írástudatlan parasztság szóbeli kultúrája közt. A kettő nem egy, kölcsönhatások, közbenső, közvetítő sávok ellenére sem. S éppen ezért nézetünk szerint lehetetlen a XVIII. századi Magyarország társadalmának művelődési helyzetét reálisan jellemeznünk, ha csak az írást, a nyomtatott betűt kísérik nyomon, és figyelmen kívül hagyjuk a paraszti tömegek hagyományait, mentalitását, ilyen vagy olyan saját műfajait. Amennyire a kutatás jelen állása engedi, legalább utalnunk kell e másik szóbeli világ meglétére is. Illetve fejezzük ki magunkat pontosabban: a szóbeli kultúrát ugyanis nem azonosíthatjuk egyszerűen a paraszttal, az írásost pedig a nemesivel és polgárral. Még a XVIII. században sem, midőn e kétféle határvonal egymáshoz valóban elég közel futott. A feudalizmus régebbi időszakában a nemesek is nagyrészt szóbeli kultúrában éltek, amely tehát egykor antagonisztikus osztályokat fogott át. Vagyis nem speciálisan „népi” volt, hanem a kommunikáció olyan rendszere, amelyen belül külön szférában helyezkedett el a parasztok és uraik világa. E régebbi állapotnak bizonyos hagyományai tovább éltek, főleg az egyszerűbb nemesség körében, még most, a XVIII. században is, midőn pedig az írásbeliség mind újabb rétegekbe hatolt be, a paraszti világot sem hagyva érintetlenül. Éppen ezért minden átmeneti és megközelítő egybeesés ellenére helyesebb az uralkodó osztályok és a parasztság művelődési szféráiról beszélnünk.

Ezzel azonban még mindig csak a legfőbb eltérést jeleztük. A társadalmi valóság ennél sokkal összetettebb, bonyolultabb, annyi színárnyalattal, amennyit mai eszközeinkkel nem is tudnánk még mindenütt pontosan visszaadni. A nemességnek Kelet-Európára jellemző, viszonylag nagy száma és széles mezőnye azonban elkerülhetetlenné tesz legalább még egy fontos megkülönböztetést, a kiváltságos rétegek között. A felső, magas szint alatt ugyanis végig kimutatható egy szélesebb második szint is, az egyszerűbb nemességé. A két szint már a XVIII. század elején sem azonos. De a század folyamán tartalmi jellemzőiben is mindinkább szétválik. Egy olyan folyamat során, amely ismét a kelet-európai nemességre jellemző, az első szint a felvilágosulás felé kezd hajlani, a második viszont, tőle eltávolodva, új elemei ellenére kitart a régi mellett, sőt megerősödve önálló helyet vív ki magának. Ez utóbbi az, amelyet némileg félrevezető módon, nemesi „népiességnek” szoktak nevezni. E kettősségnek, majdnem széthasadásnak nagy

hatása volt a további fejlődésre is, amelynek bizonyos sajátosságait e kezdetek tisztázása nélkül nem könnyű megértenünk. Bármilyen nehéz tehát a sokféle árnyalat és átmenet közt világos határvonalat megállapítanunk, mégis mindvégig, lehetőleg minden szektoron belül figyelniünk kell a különbségre nemcsak az első és a második szint, hanem még inkább a második és harmadik szint, a nemesi „népiesség” és a valóban népi, paraszti szint között.

Ez a képlet, amely a társadalmi modellből és az általános ideológiai irányzatokból kiindulva meghatározott rendben, úgy halad végig a művelődés szektorain, hogy lehetőleg a három szint különbségeit és figyelemmel kíséri mindenütt, tanulmányunkban egymás után kétszer kerül alkalmazásra. A késő barokk (1711—1765) és felvilágosodás (1765—1790) időrendi fejezeteiben ugyanaz a szerkezeti alapelv ismétli önmagát. Ez a megoldás megkönnyíti az összehasonlítást és így pontosabb felmérését annak is, hogy a második időszak, a réginek bizonyos továbbélése mellett, a korábbiakhoz képest milyen változást és újat hozott.

E koordináta-rendszer alkalmazásának előnye, de egyben gyakorlatilag megnehezítője is, hogy minden érdemleges kérdést feltesz és elvileg mindre választ követel. Talán mondanunk sem kell, hogy e követelésnek megfelelő módon eleget tenni ma még sok vonatkozásban nem tudunk. S ahol tudunk, az nem kis mértékben azoknak a fontos, új eredményeknek és speciális összefoglalóknak köszönhető, amelyek különböző tudományok, így az orvostudomány, biológia, fizika, kémia, matematika, azután az irodalomtörténet, a folklór és a művészettörténet terén az utóbbi évtizedek során megszülettek. Szekek figyelmeztetnek, kapcsolási nehézségeikkel, nem egy esetben arra is, hogy hol kell nekünk, történészeknek a társadalmi modell megszokott képén vagy hagyományos, nem egészen helyzetálló értelmezésén változtatnunk, alakítanunk.

A történeti valóságnak megfelelő kategória-rendszer szükségességére: *Mátrai László* A művelődéstörténet néhány módszertani problémája (Századok [Sz] 1967, 1236—1242). Az 1969-i vita anyaga: A művelődéstörténet kérdéseiről (1970). A szövegben az alábbi referátumokhoz fűzünk reflexiókat: *Elekes Lajos*, A művelődéstörténet helye, funkciója a történelmi szintézisben (uo. 126—131; itt a figyelmeztetés a parttalaná tágitás veszélyére); *R. Várkonyi Ágnes*, Művelődéstörténeti törekvések az európai és a hazai polgári történettudományban (uo. 136—148); *Pamlényi Ervin*, A kultúrtörténet fogalmáról, tárgykeréről (uo. 148—156); itt a hivatkozás Leninre és a külföldi állásfoglalásokra, amelyek közül szövegünkben az alábbiak szerepelnek: *Dietrich Mühlberg*, Zur marxistischen Auffassung der Kulturgeschichte (Deutsche Zeitschrift für Philosophie 1964). *Gerhard Ritter*, Zum Begriff der „Kulturgeschichte”. Ein Diskussionsbeitrag (Historische Zeitschrift, 171. Bd. 1951). *Karl Eder*, Die Entstehung der Kulturgeschichtsschreibung (Zeitschrift des Historischen Vereins für Steiermark, 1959). *Felix Gilbert*, Cultural History and its Problems (Rapports, XIe Congrès International des Sciences Historiques I. Stockholm, 1960). Az 1969-i vita során a széles értelemben vett művelődéstörténet mint önálló kutatási területtel bíró diszciplína létét *Szűcs Jenő* vonta kétségbe hozzászólásában (Sz, 1970, 164—166). A Berzeviczy-idézet a De indole rusticorum II. fejezetéből való; *Gaal Jenő*, Berzeviczy Gergely élete és művei (II. Bp. 1902. 122). A reformkor „művelődéstörténeti” törekvéseit *Várkonyi Ágnes* fent id. tanulmánya (Sz, 1970) elemzi. A francia Annales-iskola értékelésére: *Kosáry Domokos*, Marc Bloch (e kötet élén: *Marc Bloch*, A történelem védelmében. Válogatott tanulmányok. Bp. 1974), valamint előzőleg: *Makkai László*, Marc Bloch (Világtörténet, 1964, 75—79). A történettudomány és az irodalomtörténet viszonyára ld. hozzászólásunkat *Szaunder József*, A XVIII. századi magyar irodalom és a felvilágosodás kutatásának feladatai c. referátumához (ItK, 1969, 159—161). Az osztályharcok dimenziójában végbemenő eszmei mozgásokról és az eszmei kontinuum értelmezéseiről *Mátrai László* id. tanulmánya (Sz, 1970) beszél. A modellalkotás problémájára: *V. A. Stoff* (leningrádi filozófus-professzor), Modellierung und Philosophie (Berlin, 1969). A XVIII. század művelődés-szociológiájának nehézségeire: *Georges Gusdorf*, Les principes de la pensée au siècle des lumières (Paris, 1971).